

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΑΡΤΗ του Παύλου Ελευθεριάδη*

ΣΤΗΝ *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεων* ο John Locke επιχειρεί, μεταξύ άλλων, να θεμελιώσει το δικαίωμα των λαών στην αντίσταση έναντι μιας τυραννικής κυβέρνησης. Το επιχείρημά του, που έμελλε να επαναληφθεί από δεκάδες πολιτικούς φιλοσόφους κάθε διαμετρήματος από τότε έως τις μέρες μας, βασιζόταν στην απλή ιδέα των δικαιωμάτων του ατόμου. Στην παράγραφο 192 του κειμένου αυτού, όπου εξετάζεται η θέση των λαών που υποτάσσονται σε ξένο κύριο παρά τη θέλησή τους, υπάρχει το εξής απόσπασμα: «Επειδή ο πρώτος *Κατακτητής ποτέ δεν είχε Δικαίωμα στη Γη* της Χώρας αυτής, ο Λαός που είναι Απόγονος ή Διάδοχος αυτών που υποχρεώθηκαν να υποταχτούν στο Ζυγό μιας Κυβέρνησης από καταναγκασμό, έχει πάντα το Δικαίωμα να την αποτινάξει, και να απελευθερωθεί από το Σφετερισμό της εξουσίας ή την Τυραννία, που το Σπαθί του έχει επιβάλει, μέχρι οι Κυβερνήτες του να φέρουν ένα τέτοιο Σύστημα Διακυβέρνησης στο οποίο ο Λαός ο ίδιος να συναινεί». Το κείμενο όμως συνεχίζει με το εξής εξαιρετικό παράδειγμα: «Ποιος αμφιβάλλει ότι οι Έλληνες Χριστιανοί (Grecian Christians) απόγονοι των αρχαίων κατόχων αυτής της Χώρας έχουν το δικαίωμα να αποτινάξουν τον Τουρκικό ζυγό που έχουν για τόσο καιρό υποφέρει, οποτεδήποτε παρουσιαστεί η ευκαιρία;» (John Locke, *Two Treatises of Government*, § 192, σ. 394).

Φυσικά, η ευκαιρία στην οποία αναφέρεται ο Locke δεν θα παρουσιαστεί για παραπάνω από έναν αιώνα. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Locke στο Λον-

δίνο το 1698. Το απόσπασμα είναι όμως ενδεικτικό της ευνοϊκής για τους Έλληνες στάσης της φιλελεύθερης ευρωπαϊκής παράδοσης και δείχνει επίσης, πως η μοίρα του ελληνικού λαού – των Ελλήνων Χριστιανών, καθώς λέει ο Locke – ήταν τρόπον τινά συνδεδεμένη με τις άλλες μεγάλες επαναστάσεις, Αμερικανική και Γαλλική, τις οποίες η διδασκαλία των φυσικών δικαιωμάτων του Locke (και άλλων) ενέπνευσε και θεμελίωσε θεωρητικά.

Κατά έναν άλλο τρόπο όμως το απόσπασμα αυτό είναι επίσης σημαδιακό. Η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης και η συνταγματική οργάνωση του νέου κράτους – εκτός της οθωμανικής περιόδου – ακολούθησε ακριβώς τις γραμμές που χάραξε Locke και η ευρύτερη παράδοση της οποίας ήταν μέρος: η βάση του κράτους οφείλει να είναι η συναίνεση του Λαού και ο σεβασμός των δικαιωμάτων του πολίτη. Έτσι το σχόλιο του Locke για την Ελλάδα είναι τρόπον τινά προφητικό, προέβλεψε τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες Χριστιανοί θα θεμελιώναν θεωρητικά την ανατροπή του κράτους υπό το οποίο έζησαν για αιώνες.

Στις μέρες μας, η σχέση μας με τον φιλελευθερισμό δεν είναι αυτή που ίσως θα ήθελε ο Locke. Το συνταγματικό μας δικαίο ασφαλώς επαναλαμβάνει δημοκρατικές και φιλελεύθερες αρχές που παραδοσιακά εμπνέουν την κρατική μας οργάνωση. Οι αρχές αυτές μάλιστα, γίνονται σεβαστές περισσότερο από ποτέ άλλοτε στην πολυτάραχη πολιτική μας ιστορία. Παρ' όλ' αυτά οι θεμελιώδεις αρχές του φιλελευθερισμού δεν εμπνέουν τον ίδιο σεβασμό – ή τουλάχιστον δεν εγείρονται με αυτοπεποίθηση – στο πεδίο του δημόσιου και καθημερινού πολιτικού λόγου – και αυτό ανεξαρτήτως κομματικής τοποθετήσεως.

Στο χώρο των καθημερινών πολιτικών ιδεών ο φιλελευθερισμός καθόλου δεν συνδέεται πια με το αισιόδοξο και επαναστατικό κίνημα του 18ου αιώνα. Αντίθετα, οι πρόσφατοι υπερασπιστές του φιλελευθερισμού στη χώρα μας δεν ομιλούν πλέον για δημοκρατικά ιδεώδη ή παραδοσιακά δικαιώματα και ελευθερίες αλλά πασχίζουν να μας πείσουν πόσο καλά είναι τα αγαθά της ελεύθερης αγοράς και πόσο ευνοϊκή η επικράτηση του διεθνούς εμπορίου. Η εξέλιξη αυτή εξηγείται ενδεχομένως από τη μαγική – θα έλεγε κανείς θρησκευτική – επιρροή των οικονομικών επιστημών στη σύγχρονη κοινωνική σκέψη. Οι φιλελεύθεροι της εποχής μας ασφαλώς έχουν δίκιο ότι είναι ευνοϊκό το ελεύθερο εμπόριο για πολλούς κοινωνικούς σκοπούς. Όμως, καμία σχέση δεν έχουν οι οικονομίστικες αυτές απόψεις με το πνεύμα του έργου του Locke ή για παράδειγμα αυτό των Rousseau και Kant και σε καμία περίπτωση δεν θεμελιώνουν μια πλήρη πολιτική φιλοσοφία.

Από την άλλη μεριά, οι σημερινοί κριτές του φιλελευθερισμού συχνά του καταλογίζουν την τυραννική εξωτερική πολιτική της Δύσης και τις καπιταλιστικές καταχρήσεις του 20ού αιώνα.

Και αυτοί όμως ξεχνούν ότι ο παραδοσιακός φιλελευθερισμός – ή τουλάχιστον, μέρος του – ήταν οξυτάτα κριτικός προς τη λεηλασία των νεοανακαλυφθέντων χωρών από Ευρωπαίους εξερευνητές και αποίκους. Μάλιστα, η παραδοσιακή φιλελεύθερη ιδέα της ισότητας είναι ακριβώς το θεωρητικό θεμέλιο του σημερινού διεθνούς δικαίου που απορρίπτει τη βίαιη κατάληψη ξένων χωρών από ισχυρότερες δυνάμεις. Νομίζω ότι αντί του παραδοσιακού «θεσμικού» φιλελευθερισμού, δύο στάσεις είναι μάλλον κυρίαρχες στην ελληνική πολιτική

σκηνή σήμερα. Η πρώτη μπορεί γενικά να κληθεί σοσιαλιστική. Η αμφισβήτηση του όρου αυτού είναι σκόπιμη. Η σοσιαλιστική στάση δεν είναι τίποτε συγκεκριμένο, παρά μια γενική κριτική του παρόντος συστήματος που συνοδεύεται από την κάπως θολή αλλά στο βάθος αισιόδοξη ελπίδα ότι τα πράγματα για τους «μη προνομιούχους» – κατηγορία που είναι δύσκολο να μη χωρέσει όλους τους απογοητευμένους από τη ζωή – κάποτε θα διορθωθούν από το κράτος. Βέβαια, η σοσιαλιστική στάση έχει ανεπανόρθωτα πληγωθεί από τα διεθνή και – ιδίως – τα εσωτερικά γεγονότα των ετών 1988-89. Κανείς πλέον δεν πιστεύει ότι είναι δυνατόν να εμπιστευθεί τη σοσιαλιστική του ελπίδα στην – όποια – κυβέρνηση. Έτσι, πιο πιθανή είναι η δεύτερη στάση, που μπορούμε να καλέσουμε απλώς σκεπτικιστική. Αυτή αναγνωρίζει ότι όλες οι πολιτικές μάχες είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης των συμφερόντων και τίποτε παρὰπάνω. Είναι σκεπτικιστική επειδή παραιτείται της αξίωσης ότι τα πολιτικά πράγματα πρέπει να έχουν κάποιο νόημα ή ουσιαστική διάσταση. Πίσω από τις πολιτικές συγκρούσεις δεν υπάρχει απολύτως τίποτε. Είναι εύκολο να δει κανείς πώς οι απογοητευμένοι σοσιαλιστές γίνονται εύκολα θύματα του σκεπτικισμού. Ο σοσιαλιστής αναγνωρίζει την «πάλη των τάξεων» δέχεται όμως ότι η εργατική τάξη έχει το δίκαιο – και την ιστορία ενδεχομένως – με το μέρος της. Όταν αυτή η πεποίθηση καταστραφεί από τη σκληρή πραγματικότητα, η πάλη των φτωχών με τους πλούσιους δεν έχει πια κανένα απολύτως νόημα, ιδίως εάν δεν είσαι φτωχός. Η πολιτική δεν είναι πλέον απολύτως τίποτα. Μόνον η προσωπική ή ατομική σου κατάσταση έχει σημασία. Η ταξινόμηση αυτή αφήνει κάπως απ' έξω τη συντηρητική παράταξη, την πάλαι ποτέ δεξιά. Πού ταιριάζει λοιπόν αυτή; Το πρόβλημα με τη δεξιά είναι ότι το παραδοσιακό της ιδεολογικό οπλοστάσιο, οι παραδοσιακές αξίες, η φιλία με τις δυτικές δημοκρατίες και ο αντικομμουνισμός, γνώρισαν πραγματική πανωλεθρία την περίοδο της δικτατορίας. Πράγματι, η τραγική – αλλά και κωμική – περίοδος της χούντας δεν κατέστρεψε μόνον την πιο παραδοσιακή πο-

λιτική δύναμη του τόπου, την εθνικιστική δεξιά, αλλά στέρησε και τη μετριοπαθή πτέρυγα της από οποιαδήποτε σύμβολα ή ξεκάθαρες τοποθετήσεις. Ποιος θα βγει σήμερα στα σοβαρά να υπερασπιστεί την παράδοση, ή αλλιώς, πατρίδα, θρησκεία και οικογένεια; Και όμως, η άτυχη τριάδα δεν είναι τόσο απαίσια όσο η ιστορική της σύνδεση με τη δικτατορία μας αναγκάζει να πιστέψουμε. Απόδειξη, ότι τόσο τα συντηρητικά όσο και τα καλούμενα προοδευτικά κόμματα σε Ευρώπη και Αμερική χρησιμοποιούν και τις τρεις ιδέες ευρύτατα στις κεντρικές πολιτικές τους διακηρύξεις. Οι παραδοσιακές πολιτικές αξίες, αυτές που κρυφά ενδεχομένως διατηρούν οι υποστηρικτές της συντηρητικής παράταξης, κρύβονται επιμελώς κάτω από φλύαρες και γενικόλογες επικλήσεις συνθημάτων, όπως «πρόοδος», «εκσυγχρονισμός» ή, άκουσον άκουσον, «υπέρβαση». Πρόοδος και εκσυγχρονισμός είναι άδειες λέξεις, που έχουν σημασία μόνον σε σχέση με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Μπορεί να αντιπαχθεί εδώ ότι η προτεινόμενη ανάλυση δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία του εθνικισμού ως συντηρητικού φαινομένου, το οποίο παρά τα λεγόμενά μου, γνωρίζει ραγδαία άνοδο. Θα μπορούσε όμως να αντιπαχθεί το εξής. Η πρόσφατη προβολή του εθνικισμού και της ξενοφοβίας δεν είναι αποτέλεσμα συντηρητικών πολιτικών τοποθετήσεων. Κατά κάποιο τρόπο η υστερία που έχει καταλάβει τη χώρα για τα γνωστά ζητήματα – και ο βίαιος τρόπος με τον οποίον αυτή εκδηλώνεται – δεν είναι καν νέο πολιτικό φαινόμενο. Είναι, νομίζω, πιο κοντά από οτιδήποτε άλλο στη στάση του σκεπτικισμού – την τάση ότι η πολιτική δεν είναι τίποτε. Η αντίληψη ότι πολύπλοκα διεθνή πολιτικά προβλήματα θα επιλυθούν με συλλαλητήρια δεν είναι ασφαλώς συντηρητική. Θυμίζει περισσότερο τη στάση τοπικών παραγωγών στη διαμάχη τους με τον υπουργό γεωργίας, διαμάχη που στην παντελή έλλειψη γενικού μέτρου μετατρέπεται σε ανοιχτό πόλεμο. Αυτή η εξέλιξη, νομίζω, συνδέεται περισσότερο με τη βίαιη απομάκρυνση και αποξένωση από την πολιτική, παρά με οτιδήποτε άλλο.

Η ταξινόμηση αυτή ασφαλώς δεν είναι πα-

ρά μια καρικατούρα και καθόλου δεν ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα των πολιτικών απόψεων της εποχής. Μπορεί όμως, παρά τη γενικότητά της, να φανεί χρήσιμη στην κατανόηση κάποιων πρόσφατων τάσεων. Τελικά όμως, το ερώτημα της σχέσης μας με τον φιλελευθερισμό δεν μπορεί παρά να απαντηθεί *ιστορικά*. Η κατανόηση της σχέσης μας με την κυρίαρχη πολιτική παράδοση της Δυτικής Ευρώπης εξαρτάται από το πολύ γενικότερο ερώτημα της ταυτότητάς μας και της σχέσης μας με την ξένη αλλά και δική μας παράδοση.

Η ωραία αναφορά του Locke προς τους Έλληνες του 17ου αιώνα δείχνει, νομίζω, πόσο κεντρική θέση έχει η νεώτερη Ελλάδα στη δυτική παράδοση, και πόσο λάθος έχουν αυτοί που διακηρύσσουν την ανάδελφη φύση μας ή την ιδιομορφία της ιστορίας μας. Όσοι απορρίψουν το φιλελευθερισμό και τη δυτική πολιτική σκέψη προς όφελος μιας γηγενούς πραγματικότητας θα έχουν διαπράξει μεγάλο λάθος, όχι τόσο ως προς την πολιτική ουσία του θέματος – θέμα ούτως ή άλλως αμφιλεγόμενο, όσο κυρίως ως προς το ιστορικό και κοινωνικό υπόβαθρο του θέματος. Θέλω εδώ να εκθέσω απλώς ορισμένους λόγους για τους οποίους η ιδέα ότι ο φιλελευθερισμός μάς είναι πλέον ξένος, ή εκ των προτέρων ανεπιθύμητος, είναι άποψη που αγνοεί σημαντικά ιστορικά και θεωρητικά δεδομένα. Η υπόθεσή μου έχει δύο σκέλη. Το πρώτο αφορά το φιλελευθερισμό ως πολιτική φιλοσοφία. Το δεύτερο τη θρησκευτική μας παράδοση.

Το πρώτο σημείο είναι το γεγονός ότι η παράδοση του φιλελευθερισμού ποτέ δεν υπήρξε μια μονολιθική σχολή ή σύστημα. Όχι μόνον οι ιστορικοί θεμελιωτές, π.χ. Hobbes, Locke, Rousseau, αλλά και οι εκπρόσωποι της ύστερης («ώριμης») περιόδου, π.χ. Mill, Constant, Kant, διαφέρουν τόσο στη σύλληψη και υπεράσπιση των απόψεών τους όσο και στο περιεχόμενο των τοποθετήσεών τους. Ως προς το τελευταίο, είναι καθιερωμένο σήμερα να γίνεται μάλιστα ένας γενικός διαχωρισμός μεταξύ φιλελευθέρων (liberal) και φιλελευθεριστικών (liberrarian) απόψεων (η εύστοχη μετάφραση των όρων οφείλεται στον Ξ. Παπαρηγόπουλο, Αντί, τ. 370, 1988). Στην πρώτη

κατηγορία κατατάσσονται όσοι ενστερνίζονται το κοινωνικό κράτος και την αξία της ισότητας. Ο πιο διακεκριμένος εκπρόσωπος της τάσης αυτής είναι ο John Rawls, καθηγητής του Πανεπιστημίου Harvard, του οποίου το έργο *A Theory of Justice* θεωρείται το σπουδαιότερο πολιτικό βιβλίο της μεταπολεμικής περιόδου. Οι ιδέες του Rawls και αυτών που τον ακολουθούν, θεμελιώνουν την αξία της ισότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης και ενδεχομένως δεν θα έβρισκαν αντίθετους τους πιο μετριοπαθείς από τους Ευρωπαίους σοσιαλιστές.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσοι ακολουθούν τις παραδοσιακές αρχές του *laissez faire* κατά τη διδασκαλία του Αυστριακού οικονομολόγου F. Hayek, και πιο πρόσφατα του επίσης καθηγητή της φιλοσοφίας στο Harvard, Robert Nozick. Ασφαλώς οι ιδέες των φιλελευθεριστών βρίσκουν απόλυτα σύμφωνους τους ηγέτες των συντηρητικών κομμάτων των Η.Π.Α., της Βρετανίας και των κυριότερων δυτικοευρωπαϊκών χωρών, πλην ίσως της Γερμανίας. Εάν κρίνει κανείς από την πολιτεία των τελευταίων κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας, το πρόγραμμά της – εάν υποθέσουμε ότι υπάρχει – είναι μάλλον πλησιέστερο προς τους φιλελευθέρους παρά τους φιλελευθεριστές.

Η ελληνική εκδοχή του φιλελευθερισμού ξεκινά φυσικά στο εξωτερικό. Οι πρώτες σχετικές ελληνικές δημοσιεύσεις και πραγματείες παρακολουθούν τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και ευαγγελίζονται τις αρχές του. Οι σημαντικές πολιτικές δημοσιεύσεις του 18ου αιώνα, π.χ. του Ρήγα Φεραίου ή του Ανωνύμου του Έλληνα, όμως ακολουθούν ένα μετριοπαθή πολιτικό φιλελευθερισμό που ενώ ενστερνίζεται τις αρχές της δημοκρατίας και της ανεκτικότητας, ποτέ δεν αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στο ερώτημα της ιδιοκτησίας και της σχέσης της με το κράτος. Κατ' επέκταση, ο νεοελληνικός φιλελευθερισμός δεν υπήρξε, όπως για παράδειγμα στην Αγγλία και Αμερική, προνομιακά *ιδιοκτησιακός* ή *οικονομικός* φιλελευθερισμός. Έτσι η παράδοση του νεοελληνικού φιλελευθερισμού είναι πλησιέστερη στις ιδέες του Rawls, παρά σε αυτές του Nozick ή του Hayek.

Το δεύτερο σκέλος της υπόθεσής μου έχει άμεση σχέση με αυτό το σημείο και έχει να κάνει με τη θρησκευτική μας παράδοση. Είναι γενικά παραδεκτό, ήδη από το γνωστό έργο του Max Weber, ότι πολύ σημαντικό ρόλο στην άνοδο του καπιταλισμού στη Δύση έπαιξε η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και ο ατομιστικός και αντικληρικός χαρακτήρας των προτεσταντικών κοινοτήτων στην Αγγλία και τη Βόρεια Αμερική. Η ορθόδοξη διδασκαλία, όπως ακριβώς και η καθολική, επέμεινε παρολαυτά στα παραδοσιακά δόγματα της χριστιανικής ηθικής, κατά τα οποία πολύ σημαντική είναι η σχέση του ατόμου με την κοινότητά του και ιδίως με την εκκλησία. Αυτές οι παραδοσιακές απόψεις είναι κοντύτερα στην αριστοτελική ηθική της αρετής όπως παραδίδεται στους πατέρες της εκκλησίας, παρά στην μοντέρνα ηθική των δικαιωμάτων, και της ατομικής επιλογής. Το αποτέλεσμα είναι ότι η Ελλάδα όπως και οι καθολικές χώρες, π.χ. Ισπανία, Ιταλία, Ιρλανδία δεν παρακολούθησε την εξέλιξη της νεώτερης ηθικής προς το ατομικιστικό πρότυπο που χαρακτηρίζει το σύγχρονο οικονομικό φιλελευθερισμό. Φυσικά αυτό δεν εμπόδισε τις χώρες αυτές να αναπτύξουν το δικό τους, ιδιόμορφο ενδεχομένως, μοντέλο φιλελεύθερης οικονομικής οργάνωσης. Έτσι, η δική μας παράδοση δεν είναι κάτι τελείως ξεχωριστό από παράλληλες εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, αλλά σχετίζεται με παρόμοιες αλλαγές σε κοινωνίες που διατήρησαν μια πιο παραδοσιακή στάση όσον αφορά τη θρησκευτική τους κατεύθυνση.

Σε επίρρωση της υπόθεσης αυτής θα ήθελα να αναφέρω, κλείνοντας, ένα ακόμη απόσπασμα από έναν άλλο διάσημο Βρετανό φιλόσοφο, αυτή τη φορά του 20ού αιώνα. Στο πολύκροτο βιβλίο του *After Virtue*, που μπορεί να μεταφραστεί είτε ως «μετά την αρετή» είτε «προς την αρετή», ο Alasdair MacIntyre υποστήριξε ότι ολόκληρη η μοντέρνα ηθική και φιλοσοφία βασίζεται σε μια εσφαλμένη, ατομικιστική, αντίληψη περί της ανθρωπίνης κατάστασης. Ο ίδιος είναι οξύτατα κριτικός προς τις αφηρημένες φιλελεύθερες ιδέες της ελευθερίας και ισότητας, και προτείνει μια νεοαριστοτελική επαναφορά της έννοιας της

ορθής ζωής, και μιας πιο ολοκληρωμένης φιλοσοφίας της αρετής. Σε ένα σημείο στο βιβλίο του ο MacIntyre αναφέρει ότι ακόμη και σήμερα το αριστοτελικό ιδανικό της ενάρετης ζωής επιβιώνει μεταξύ άλλων «στις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού, μεταξύ για παράδειγμα ορισμένων Ιρλανδών καθολικών, ορθόδοξων Ελλήνων και Εβραίων της ορθόδοξης κατεύθυνσης, όλες κοινότητες που κληρονομούν την ηθική τους παράδοση όχι μόνον από τη θρησκεία τους αλλά και από τη δομή της αγροτικής κοινότητας και του νοικοκυριού που οι άμεσοι πρόγονοί τους διατήρησαν στο περιθώριο της νεώτερης Ευρώπης» (Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, London, 1981, σ. 252). Ασφαλώς το ερώτημα εάν η παρατήρηση του MacIntyre είναι σωστή παραμένει, όπως παραμένει και το ερώτημα εάν η νεοαριστοτελική του ηθική είναι μια ανοιχτή πιθανότητα για μας σήμερα (το ίδιο ερώτημα οφείλουμε να απευθύνουμε και στη νεοαριστοτελική πολιτική φιλοσοφία του Κορνήλιου Καστοριάδη). Σε κάθε περίπτωση, για άλλη μια φορά η ιδιομορφία της Ελλάδος εξετάζεται σε σχέση με πολύ ευρύτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που καθόλου δεν περιορίζονται στον γεωγραφικό μας χώρο. Επισημαίνω επίσης ότι, όπως και στον Locke, οι Έλληνες παρουσιάζονται και εδώ ως πάνω απ' όλα Έλληνες χριστιανοί. Ποια είναι λοιπόν η θέση της Ελλάδας στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης και της ιστορίας; Ότι η θέση της είναι απολύτως μοναδική, τοποθετημένη κάπου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, ασύνδετη με το πεπρωμένο των άλλων ευρωπαϊκών λαών μου φαίνεται άποψη αστήρικτη και δογματική. Ότι η μοίρα της είναι συνδεδεμένη με τα ιστορικά γεγονότα που έπλασαν την παρούσα Ευρώπη, μου φαίνεται μια άποψη πιο εύλογη και πιο πιθανή. Ασφαλώς, το περιεχόμενο της σχέσης αυτής απλώς επιφανειακά μνημονεύθηκε στο παρόν σημείωμα. Κανονικά το θέμα χρειάζεται μια πιο συστηματική και υπομονετική επεξεργασία. Είναι ένα θέμα που οφείλει ίσως να μελετηθεί περαιτέρω από τους φιλοσόφους και τους ιστορικούς μας.

* Ο Παύλος Ελευθεριάδης είναι λέκτορας Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.